

- и Вольнской губерниях особого отряда, под начальством генерала Гельфрейха. Проведение Московско-Киевской и Киевско-Николаевской телеграфных линий и донесения с театра войны телеграфическими депешами 1854-1855 г. // РГВИА, ф. 846, оп 9, д. 3372, 4 л.
25. Реєнт О. П. Чому Кримська війна 1853-1856 рр. стала явищем міжнародного суспільного життя? / О. П. Реєнт // Історія Криму в запитаннях та відповідях. – Київ: Ін-т іст. України, 2015. – С. 273.
26. Сведения о передвижении некоторых частей войск, в конце 1852 года. Распоряжение о выступлении за р. Прут войск 3-го пехотного корпуса. Копии с докладом бывшего департамента Генерального штаба по части передвижения и расположения войск 3, 4 и 5-го пехотных корпусов на юге России и за границею 1853 г. // РГВИА, ф. 846, оп. 9, д. 3310а, 11 л.
27. Скрипник А. Ю. Державні установи Подільської губернії 1793–1914 рр.: монографія / А. Ю. Скрипник. – Кам'янець-Подільський, 2012. – С. 78-79.
28. Сообщение о роспуске австрийских войск на Буковине и в Галиции 17.10.1855 г. // РГВИА, ф. 14014, оп. 2, д. 243, 13 л.
29. Сосредоточение войск в северной Бессарабии, также близ Одессы, Николаева и у прибрежных пунктов Азовского моря. Состав и число войск, движение их, диспозиции, приказанія, известія о неприятеле 1854 г. // РГВИА, ф. 846, оп. 9, д. 3335, 210 л.
30. Справа про комплектування Кам'янецького ополчення 24.04.-3.05.1855 р. // Держархів Хмельницької області, ф. 122, оп. 2, спр. 33, 19 арк.
31. Ушаков Н. И. Записки очевидца о войне противу Турции и западных держав (1853-1855). Предисловие / Н. И. Ушаков // Десятнадцатый век. Кн. вторая. – Москва, 1872. – 489 с.
32. Циркулярі військового Губернатора м. Кам'янця-Подільського і Подільського цивільного губернатора про державне ополчення, спорядження ополченців, збори ратників до державного ополчення і про продовольче забезпечення, облаштування польових аптек тощо 17.03.-4.06.1855 р. // Держархів Хмельницької області, ф. 123, оп. 1, спр. 112, 51 арк.

Андрій Хоптяр,
кандидат історичних наук,
провідний науковий співробітник
Кам'янець-Подільського державного
історичного музею-заповідника

ДІЯЛЬНІСТЬ КОНСПІРАТИВНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ У КАМ'ЯНЦІ-ПОДІЛЬСЬКОМУ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

У статті на основі архівних та раніше опублікованих матеріалів висвітлюється діяльність конспіративних організацій в Кам'янці-Подільському в першій половині ХІХ ст. Зокрема, дослідження стосується діяльності групи «Залізні перстні», масонської ложі «Озіріс», а також польських підпільних патріотичних організацій кінця 1820 – початку 1830 рр.

Ключові слова: група «Залізні перстні», декабристи, масонство, ложа «Озіріс», польські патріотичні організації, Польське повстання 1830-1831 рр.

У ХІХ ст. Кам'янець-Подільський, як адміністративний центр Подільської губернії, виступав одним з осередків суспільного-політичного життя усього Правобережжя. Його строкатий соціальний склад, губернський статус та наближеність до кордонів породжували сприятливі умови для функціонування тут конспіративних організацій різноманітного ідеологічного та суспільно-політичного спрямування. Ця стаття має на меті висвітлення діяльності та розвитку цих організацій, їх місця та ролі в загальній ієрархії відповідних конспіративних структур. Територіально дослідження окреслюється межами, передусім, Кам'янця-Подільського, іноді розширяючи їх до кордонів Південно-Західного краю. Хронологічно ж стаття охоплює період часу з 1816 по 1847 рр. Умовно, організації, що функціонували в Кам'янці-Подільському, можна розподілити на три типи: 1) таємні військово-організації ліберально-просвітницького спрямування; 2) масонські ложі; 3) польські конспіративні організації. До першого належала умовно прото-декабристська група «Залізні перстні», другий представлений масонською ложею «Озіріс», третій тип, насамперед – це галузеві відділи польського «Патріотичного товариства» другої половини 1820-х – початку 1830-х рр.

Питання діяльності конспіративних організацій в Подільському регіоні привертало увагу ще дореволюційних дослідників. Певні судження з цього приводу в своїх працях висловлювали Ю. Сіцінський, О. Прусевич

[19; 21]. У радянський період інтерес дослідників до вказаної теми частково знизився через її небажаність. Незважаючи на це, окремі дослідження з вказаної теми все ж побачили світ у 1970-1990 рр. Зокрема, великий масив матеріалу міститься в дисертаційному дослідженні Л. Баженова, присвяченому Польському повстанню 1830-1831 рр. на Поділлі та його статтях [9]. Історики сучасної, незалежної України також зробили суттєвий внесок у висвітлення діяльності конспіративних організацій XIX ст. на Поділлі взагалі та в його губернському місті зокрема. Так, дослідники Г. Казьмирчук та Ю. Латиш у своїх статтях розкрили певні факти щодо діяльності групи «Залізні Персні» [14; 15]. У цей період також вийшли праці, присвячені діяльності польських патріотичних організацій у регіоні в XIX ст., які, втім, лише дотично стосувалися діяльності польського підпілля в Кам'янці-Подільському [11; 13; 20]. Таким чином, незважаючи на великий масив введеного в науковий обіг фактичного матеріалу з вказаної теми, вона все ще містить велику кількість «білих плям» та невідомих сторінок. Через це актуальність її дослідження зберігається і сьогодні.

Першою конспіративною організацією, що утворилась в Кам'янці-Подільському в зазначений період, стала група «Залізні перстні». Достеменних відомостей про програму та діяльність даної групи виявлено надзвичайно мало. Донині серед дослідників не існує єдиної думки, чи була ця група таємною антидержавною організацією, і яким чином вона пов'язана з масонськими ложами та декабристами. Часто групу також визначають, як протодекабристську, тобто таку, що сповідувала ідеї та принципи, пізніше закладені в підвалини декабристського руху. Вказана група була створена у 1816 р. з ініціативи Володимира Раєвського, дворянина, ветерана війни 1812 р. У листопаді 1814 р. він повернувся на терени Російської імперії із закордонних походів та був призначений ад'ютантом командуючого артилерією 7-го піхотного корпусу, що дислокувався в Кам'янці-Подільському. Окрім В. Раєвського, до групи входили 4 особи: поручик П. Приклонський, капітан С. Кисловський, штабс-капітан Є. Шубін та доктор Ф. Диммер – інспектор Подільської медичної управи. Це був ідеологічний кістяк організації, який складався з добре знайомих один з одним друзів. З часом до групи планували включати інших охочих. «У створений нами гурток» – заявляв В. Раєвський, – будемо приймати людей чесних, ненавчених до деспотизму і бажуючих боротися проти нього» [12, с. 4; 16, с. 183-187; 18, с. 3038].

Як знак приналежності до організації, її члени носили на пальцях правої руки залізні перстні і за свідченнями очевидців вони були кустарного виробництва [12, с. 4]. Група проіснувала нетривалий час – невдовзі П. Приклонський та Ф. Диммер отримали нові призначення і залишили місто. Сам же В. Раєвський пішов у відставку. Він пояснював власне рішення такими

словами: «Служба стала важка та образлива..., вимагалася не благородна служба, а холопська підлеглість. Я вийшов у відставку» [16, с. 161].

Подальша доля Раєвського складалась драматично. Трохи більше року він провів у рідному маєтку, та вже 1818 року поновився на службі. У тому ж році, під час поїздки до нового місця служби в Кишиневі, Раєвський приєднався до декабристського Союзу Благоденства, познайомившись з його членами Пестелем, Баратинським, Юшневським та іншими. У складі Союзу погляди Раєвського на майбутній устрій Росії цілковито збігалися з поглядами інших відомих декабристів. Окрім участі в Союзі Благоденства, він також виступав одним з співзасновників Кишиневської масонської ложі «Овідій», створеної у 1821 р., намагаючись долучити ложу до революційної роботи. Примітно, що членом ложі був російський поет, особистий друг В. Раєвського, А. Пушкін. 1822 р. імператор Олександр I оголосив масонів поза законом. Ложу закрили за наказом повноважного намісника Бесарабської області генерала І. Інзова. 6 лютого того ж року заарештували і самого В. Раєвського. Незважаючи на те, що за день до арешту він був попереджений А. Пушкіним, В. Раєвський не намагався втекти від слідства. Після його арешту була утворена повноважна слідча комісія для розслідування революційної діяльності В. Раєвського. Усі ці факти важливі для дослідження діяльності групи «Залізні перстні», адже саме подальше розслідування пролило світло на членство В. Раєвського в цій таємній організації [3, арк. 12, 30, 33; 18, с. 30-38].

Сам він цілковито відкидав обвинувачення в антидержавній діяльності «Залізних перстнів»: «Щоб пояснити справу, я смиренно прошу Комісію військового суду дозволити мені [розкрити] наступні подробиці: у 1816 році я був ад'ютантом артилерії 7-го піхотного корпусу. У місті Кам'янці знаходились тоді три генеральських штаби. Я був знайомий з усіма ад'ютантами, але переважно [приятелював] з ад'ютантом при князі Горчакові поручиком Приклонським, при ньому ж... з капітаном Кисловським. ...Пізніше ми познайомились з доктором Диммером, і Тамбовського полку штабс-капітаном Губіним (але перстнів ще не носили). ...Спільні інтереси, спільна легковажність і спільні схильності нас тоді пов'язували – ми проводили час, вільний від служби, у тих забавах, які пояснюються... молодістю і які шкодять здоров'ю, і котрі мої розважливості і мудрість не дозволяють робити нині» [16, с. 179-180].

Слідство також надіслало запити іншим учасникам таємної групи. Усі вони свідчили про відсутність антидержавних та ліберальних аспектів у діяльності організації та пояснювали факт її існування молодіжною легковажністю та бажанням додати до власного життя присмаку таємничості.

Зокрема, один із друзів та соратників В. Раєвського П. Приклонський на письмові питання слідства відповідав наступним чином: «Я в [1816 р.]

перебував при панові генералові від інфантерії князеві Горчакові, а пан Раєвський – ад'ютантом в командуючого артилерією 7-го піхотного корпусу генерал-майора Аніо, і тому ми часто бачились. Особливо, коли я хворів, пан Раєвський, здавалось, [виявляв] до мене велику прихильність, рівно як і відставний нині пан підполковник Кисловський. Пан доктор Диммер лікував мене, таким чином, склалась між нами товариська приязнь без усілякої мети. Як доказ, що між нами не існувало ніяких таємниць, я знайшов кілька листів пана Раєвського, які разом з цією відповіддю [надсилаю]... Наш союз заснований був на дружніх відносинах, і, з мого боку це був жест вдячності за ту увагу, що проявили до мене Раєвський, Диммер, Губін і Кисловський. Залізні перстні були зроблені як [жартівливий] символ дружби. Я свій майже не носив... Перстні в усіх були гладенькі і без написів, ким виготовлені – мені не відомо. Постанов [під час діяльності гуртка] ніяких не приймали, ні письмових, ані усних» [12, с. 4].

Схожою була і відповідь відставного підполковника С. Кисловського, який взагалі відкидав дружбу з іншими членами гуртка: «Про залізні перстні, я ... нічого іншого не знаю, окрім того, що він, пан Раєвський, разом з паном Диммером прийшли до мене одного дня на квартиру з власним вином, і пригощали мене ним. [Згодом] взяли мій палець і надягнули залізний перстень, примовляючи, що це символ дружби і поваги до мене. Це я їм дозволив лише задля того, щоб спокійно їх спроводити, а [перстень був] дуже погано виконаний, і згодом я його викинув. Проте, звідки ті перстні, яке їх походження, нічого окрім вищезазначеного, я не чув... Взагалі, [усе це] вважалося жартом пана Раєвського, який носив перстень при всіх. А після вищепованого візиту до мене на квартиру, я, перебуваючи ще деякий час у Кам'янці, обірвав усі знайомства як з паном Раєвським, так з паном доктором Диммером...» [12, с. 4].

Звичайно, такі свідчення були сприйняті слідством з недовірою. При цьому, комісія сама допустила помилку, надіславши членам «Залізних перстнів» письмові запитання, тим самим попередивши їх, і надавши можливості знищити усі докази.

Таким чином, питання приналежності «Залізних перстнів» до конспіративних організацій далеке від конкретики і є достатньо умовним. Незважаючи на численні згадки в літературі про існування «Статуту Залізних перстнів», до сьогодні не збереглось жодних програмних чи статутних документів, невідомо також, чи існували вони взагалі. Проте зафіксовані спогади самого В. Раєвського дозволяють говорити про його виражені ліберальні та революційні погляди в цей період життя. Зокрема, у записці «О рабстве крестьян» (1821 р.), він зазначає: «За яким правом тіло і майно і навіть душа можуть належати іншому? Звідки взятий цей закон

торгувати, міняти, програвати, дарувати і тиранити подібних до себе людей?» [16, с. 211]. Ідея рівності людей у нього поширюється навіть і на армію. «Між солдатами і офіцерами не повинно бути нерівноправності, а рівність повинна бути, тому що природа створила нас однаковими», – писав В. Раєвський в записці «О солдате». На його думку, саме солдати повинні стати рушійною силою майбутнього державного перевороту. Більше того, В. Раєвський пізніше брав участь в діяльності Кишинівської масонської ложі «Овідій», а доктор Диммер очолював Кам'янець-Подільську масонську ложу «Озіріс». Уся сукупність цих фактів свідчить на користь теорії про приналежність «Залізних перстнів» до протодекабристських революційних організацій [21, с. 89].

Об'єктивним фактором утворення на Поділлі у XIX ст. таємних польських політичних організацій було проживання тут понад 200 тис. поляків, які знаходилися під значним впливом національно-визвольного руху в Польщі і польської еміграції Західної Європи [20, с. 228].

На початку XIX ст. на Поділлі діяло 12 масонських лож. Вони склалися з поміщиків, шляхти, чиновників, які прагнули нести в народ ідеї просвітництва і незалежної Польщі. Першою на українських землях масонською ложею вважається створена у 1742 р. польським магнатом Яном Каролем Мнішком таємна ложа в с. Вишнівці на Волині. У 1780 р. князь Міхал Любомірський створив у своєму маєтку в місті Дубно таємну ложу «Досконала Таємниця». З початку XIX ст. нею керували представники давніх шляхетських родів – Нарцисс Олізар (директор) та Станіслав Ворцель (секретар). Ця ложа виступала вістрям, навколо якої формувалися інші польські конспіративні організації Правобережжя [17, с. 52-59; 20, с. 228-232].

Підпорядкованою «Досконалій Таємниці» була і кам'янецька ложа «Озіріс», створена 26 грудня 1818 р. Майстром крісла ложі став колишній член групи «Залізні перстні» Ф. Диммер, його помічником – лікар Ян Чайковський, майстрами – Томаш Михаловський і Мартин Кроковський, секретарем – віце-регент засідателів трибуналу Ігнацій Садовський; в числі інших членів були: брати Сабінські, Симон Чайковський, Козмінський – капітани-квартирмейстри, Францишек Малиновський, Янович, Микоша, представники землевласників: Францишек Добек, Оржеховський, Раціборський та інші. Попервах засідання проходили на квартирі у Ф. Диммера, пізніше – у помешканні члена ложі Батасоновича, але найдовше вона функціонувала в домі драгомана Речі Посполитої Пілстина в будинку № 69 по вул. Довгій, (на початку XX ст. будинок належав єврею Вайнбауму). Засідання велися французькою та польською мовами. Проіснувала це конспіративна організація недовго. Поряд з іншими ложами на теренах Правобережжя, вона потрапила під хвилю боротьби російської влади з масонством та була закрита в кінці 1822 р. [21, с. 89].

Впродовж 1820-х рр. в Подільській губернії зародились польські конспіративні організації патріотичного спрямування. Усі вони ідеологічно та організаційно пов'язані з «Національним масонством», а згодом з «Патріотичним товариством», створеним 1-3 травня 1821 р. на установчому з'їзді в Белянах (неподалік Варшави). Під егідою цієї організації розбудовувались галузеві комітети, протягом 1823-1825 рр. налагоджувались зв'язки з «Південним товариством» декабристів. На Поділлі і Волині польське підпілля представляли діячі Л. Собанський, П. Мошинський, С. Ворцель та інші, які виступали проти зближення польських патріотів і декабристів. Побоювання частини польських патріотів виявилися небезпідставними – розгром декабристів в кінці 1825 р. відчутно вдарив і по «Патріотичному товаристві», яке частково згорнуло власну діяльність [10, с. 22].

В останні роки перед польським повстанням у середовищі польських патріотичних кіл розпочався новий революційний підйом. Так, у 1826-1830 рр. при Кам'янець-Подільському театрі існував літературний гурток, до складу якого входили відомі поети Поділля М. Гославський, Ф. Ковальський, Т. Заборовський, С. Малиновський, слухач Віленського університету А. Якушевич та інші. На гурткових зборах вони декламували поезію молодого А. Міцкевича, читали власні патріотичні вірші. Більшість з них також поділяли українофільські погляди, а підчас польського повстання приєднались до збройної боротьби, після його поразки стали політичними емігрантами (М. Гославський) або каторжанами Сибіру (А. Якушевич) [9, с. 60].

Серед простого польського населення також зростали антиімперські настрої. У той час на Поділлі була поширена така пісня (переклад – Л. Баженов):

До роботи гуртом долучайтесь

І не втрачайте надії.

Можливо ворог, що гнобить нас

Скоро стане ковадлом, а ми станемо молотом [9, с. 61].

Також, майбутній приборкувач польського повстання генерал С. Шипов, що дислокувався зі своїм корпусом на Поділлі, протягом 1828-1829 рр. неодноразово писав про наростаючі відцентрові настрої місцевої шляхти, проте його доповідні були залишені без уваги.

Апогей діяльності польських конспіративних організацій припав на перші місяці польського повстання 1830-1831 рр. Через те, що кордон з Царством Польським був перекритий, новини про листопадові заворушення у Варшаві досягли Кам'янця-Подільського лише 10 грудня. Звістка про успіх варшавського виступу викликала хвилю революційного піднесення в польській частині населення міста. У той же день в Кафедральному соборі ксьондз А. Ломжинський у завуальованій формі привітав варшавське повстання. У

місті також пройшла демонстрація поляків, розповсюджувались прокламації, що закликали приєднатись до боротьби. Уже 18 грудня Кам'янець-Подільська польська община таємно відрядила свого представника Н. Дениско у Варшаву. 19 грудня підпільні групи Подільської губернії, разом з представниками груп сусідніх губерній утворили єдине «Патріотичне товариство», керівним органом якого було проголошено виконавчий комітет (хунту). До хунти увійшли впливові дворяни Правобережжя: В. Тишкевич представляв Київщину та виступав неформальним лідером, Я. Малиновський – Союз Косин'єрів (партизанська польська патріотична організація), І. Сулятицький – Волинь, А. Жарчинський – польське молодіжне патріотичне крило. Інші ж члени Ради – В. Стемківський та Ф. Михальський забезпечували організаційну роботу на місцях. Діяльність Патріотичного товариства поширювалась на 7 повітів губернії, у тому числі Кам'янецький та Проскурівський. Деяко пізніше в Південно-Східному Поділлі (Гайсинський, Ямпільський, Могилівський, Балтський повіти) також з'явилося «Патріотичне товариство», яке стало називатись «Південним». «Патріотичне товариство» В. Тишкевича отримало назву «Північне» [9, с. 75, 108-115].

15 січня 1831 р. польська патріотична молодь заснувала в Кам'янці таємну спілку «Вільних синів Поділля». Її ідейним натхненником став місцевий держслужбовець, вищезгаданий А. Жарчинський. Члени товариства прийняли присягу на вірність організаторам варшавського повстання, братам Підхорунжим. Центральним органом «Вільних синів Поділля» стала Кам'янець-Подільська Рада, що складалась з 7 осіб. Тоді ж постановили, що повстання слід розпочати до 1 березня, а у випадку його затягування, спілка повним складом мала перебраться через Галичину до Царства Польського. До організації долучалася польська та ополячена молодь «без положення та впливу»: гімназисти, студенти, адвокати, писарі, дрібні чиновники, навіть ремісники чи безробітні. Кожен учасник спілки мав за свій кошт забезпечити собі коня і зброю. До кінця зими 1831 р. чисельність «Вільних синів» зросла до 300 членів, а її представництва діяли в 6 повітах губернії. 28 лютого спілка об'єдналась з «Патріотичним товариством». Провідники «Вільних синів Поділля» згодилися відстрочити початок повстання на кілька місяців, а членам спілки заборонялось залишати губернію без санкції хунти. Незважаючи на низку організаційних заходів, підготовка повстання затягувалась. Шляхта не зуміла вчасно організуватись і обрати провідника для усієї справи. Впродовж низки з'їздів у березні-квітні були лише розроблені засади діяльності «Патріотичного товариства», його політична програма (наприклад, відміна кріпосного права), затверджені фінансові внески членів товариств, проведена ревізія наявних сил і засобів. Однак, як показали майбутні події, «Патріотичне

товариство» відчутно переоцінило власні організаційні, матеріальні та військові можливості [8, арк. 4-16; 10, с.23].

Завдяки потужному польському впливу в місцевих органах влади, у повітових, і навіть губернських правліннях, підготовку повстання довгий час вдавалось приховувати від поліції та жандармерії. Так, подільський цивільний губернатор М. Грохольський, колишній член вінницької масонської ложі, не лише покривав дії конспіративних польських організацій, але й особисто агітував за збір коштів на користь повсталих. У таких умовах, переважна більшість рапортів місцевих начальників силових структур про підготовку повстання залишалась без розслідування [9, с. 75-76].

31 березня 1831 р. лідер хунти В. Тишкевич (офіційно обраний на цю посаду 22.03.1831), дізнавшись про відправку польського корпусу генерала Дверницького на Волинь, зібрав раду лідерів підпільних організацій Київщини і Поділля з метою напрацювання конкретного плану повстання. У ході дискусій було виокремлено два плани. Перший з них передбачав самостійні виступи повітів, які мали об'єднатись у всезагальне повстання по мірі його розгортання. Згідно другого плану, об'єднані партизанські підрозділи мали дотримуватись партизанської тактики, руйнуючи запілля російських регулярних частин, відтягуючи сили від корпусу Дверницького. Більшість присутніх постановила втілювати в життя другий план, який потребував менших матеріальних та часових затрат. Точкою збору повсталих була обрана Гайсинщина. Однак, зібрання не визначило з головним – кінцевою датою початку повстання, обмежившись міркуваннями, що воно повинно розпочатись одночасно з просуванням корпусу Дверницького на Поділля. На початку квітня, корпус увійшов на територію Волині, однак зустрівся зі зростаючим опором переважаючих російських військ та почав відступати. Такий перебіг подій ставив під сумнів сам факт можливості досягнення корпусом Поділля. Відтак, 19 квітня 1831 р. на з'їзді «Патріотичного товариства» в Кам'янці була вирішена низка спірних питань, зокрема затверджена дата повстання: «з метою організації допомоги корпусу Дверницького на Волині, почати всезагальне повстання на Поділлі та Київщині 3 травня». Одночасно, була припинена активна пропагандистська діяльність «Патріотичного товариства», а вся повнота влади перейшла до новообраного керівника повстання В. Тишкевича. Таке рішення обурило діячів «Вільних синів Поділля», які усвідомлювали, що затягування часу з виступом критично вплине на перебіг подій в губернії і призведе до поразки повстання. Тому 26 квітня «Вільні сини», вийшли зі складу «Патріотичного товариства» (хунти) і протягом кількох днів організовано переправились через Галичину до Царства Польського на підмогу повсталим під Варшавою [1, арк. 1; 2, арк. 3-7; 4, арк. 21-34; 9, с. 80-81].

Розкол у рядах хунти відчутно вдарив по підготовці повстання, однак на цьому проблеми для «Патріотичного товариства» не скінчились. Як уже відзначалось вище, Кам'янецький з'їзд 19 квітня призначив виступ на 3 травня. У день роботи з'їзду до губернії прибув посланець Ю. Дверницького, майор Б. Хрусцековський. Він зустрівся з членом хунти Я. Малиновським, спільно з ним об'їхавши низку повітів Поділля, відвідав Кам'янець-Подільський. Після кількадечної поїздки губернією, майор зупинився під Меджибожем у домі начальника Летичівського повіту Я. Нагурнічевського. Тут на нього чекав лист Ю. Дверницького із закликом якомога швидше розпочати повстання. 24 квітня Б. Хрусцековський зібрав у Меджибожі керівників ближніх повітів, та, не порадившись із головним організатором повстання В. Тишкевичем, призначив повстання на 27 квітня. Сам же В. Тишкевич дізнався про таке рішення *Postfactum*, однак підкорився йому. По усій губернії підпільні польські гуртки почали терміново перелаштовуватись на нову дату повстання. Однак, напередодні призначеної дати до Кам'янця з півдня прибув царський корпус генерала Рота. Це неабияк сплутало карти заколотникам, деморалізувавши їх. Наляканий Б. Хрусцековський, знову ж таки, ні з ким не порадившись, 26 квітня видав нову постанову з перенесенням дати повстання на 7 травня. Він мотивував власне рішення тим, що до цього часу корпус Дверницького зможе пробитися на Поділля. В. Тишкевич, який був знов поставлений перед фактом, слідом за Б. Хрусцековським переніс дату загального повстання. Такі дії стали фатальними для усієї справи. Загони північних повітів, куди встигла дійти звістка про перенесення дати, сприйняли її з розчаруванням та виявились остаточно деморалізовані. Водночас, загони південних повітів губернії, до яких звістка дійти просто не встигла, виступили 27 квітня. Хаосу додали арешти заколотників, які прокотилися губернією 26 та 27 квітня. Відтак, більша частина організацій на місцях взагалі не виступила. Ті що не постраждали від арештів, надали перевагу втечі до Царства Польського. Тільки в ніч на 27 квітня 500 повстанців перетнуло Збруч, пробиваючись через Галичину до Варшави [4, арк. 34-38; 5, арк. 311-314 зв.; 9, с. 113-115; 10, с. 24].

Відтак, повстання розпочалось не по всій губернії, а лише в низці повітів Найактивніше повстанці діяли в Гайсинському, Вінницькому, Балтському, Ольгопільському та Летичівському повітах. Розрізнені загони повстанців, які намагався об'єднати відставний польський генерал Бенедикт Колишко, не становили реальної загрози урядовим військам, та впродовж травня-червня 1831 р. були розсіяні. Поразки зазнав і корпус генерала Дверницького, на початку травня притиснутий до російсько-австрійського кордону та, згодом, інтернований в Австро-Угорщині. Подільське «Патріотичне товариство» перестало існувати, а його діячі були частково заарештовані, частково втекли до Польщі [5, арк. 318. 393-385; 6, арк. 416; 9, с. 114-120].

Відсутність організованого, масового виступу на Правобережжі врешті визначила долю усього польського повстання. На початку вересня 1831 р. російські війська штурмом взяли Варшаву, поклавши край організованому опору польської армії. Ще в останні місяці повстання по усіх Південно-Західних губерніях були створені слідчі комісії та військово-польові суди для виявлення та покарання усіх причетних до виступів. Тільки Кам'янецька повітова комісія, за час роботи з 31 травня 1831 по 19 травня 1832 р. розглянула справи 255 повсталих, з них 115 осіб – поміщики, 107 – шляхтичі, 10 – посесори, 7 – чиновники, 6 – ксьондзи, 9 – селяни. Усього ж у Подільській губернії було притягнуто до відповідальності близько 1800 повсталих. Більшість з них була засуджена до висилки до Сибіру та рекрутчини, що прирівнювалась до каторги [8, арк. 2-18].

Після поразки Польського повстання, діяльність конспіративних організацій в Кам'янці-Подільському різко припинилася. Однак уже в 1835 р. на теренах Подільської губернії функціонувало таємне товариство «Віра, надія, любов» засноване шляхтичем Ш. Конарським. Воно підпорядковувалось загальній структурі польських організацій «Союз польського народу». Програма «Союзу» передбачала здобуття незалежності Польщі шляхом повстання та її перетворення на буржуазно-демократичну республіку. У губернії головні осередки «Віри, надії, любові» діяли в Летичівському повіті аж до арешту Ш. Конарського у 1838 р. Чи мала ця організація представництво в Кам'янці – невідомо [10, с. 24].

Нова активізація конспіративної діяльності серед поляків краю була викликана впливом загального революційного піднесення («Весни народів») наприкінці 40-х рр. XIX. Звістки про революцію в Європі поширювало створене в Кам'янці-Подільському 1847 р. агентами демократичного табору польської еміграції Р. Піотковським і С. Зенкевичем «Демократичне товариство». На засіданнях організації Р. Піотковський гаряче виступав за прилучення на сторону революції селян, за їх розкріпачення і звільнення від панщини [10, с. 23-24].

Загалом, діяльність таємних організацій в Кам'янці-Подільському протягом першої половини XIX ст. за своїм соціальним складом і програмами не виходила за межі дворянсько-шляхетського характеру, була відірвана від інтересів і прагнень корінного українського населення та не користувалась його підтримкою. Водночас, конспіративні рухи стали важливою складовою частиною суспільно-політичного життя як міста Кам'янця-Подільського зокрема, так і подільського краю в цілому.

Список використаних джерел і літератури

1. Держархів Хмельницької області, ф. 67, оп.1, спр. 5, арк 1.
2. Держархів Хмельницької області, ф. 67, оп.1,спр. 8, 7 арк.
3. Держархів Хмельницької області, ф. 120, оп.1, спр 1035, 181 арк.
4. Держархів Хмельницької області, ф. 227, оп.1, спр. 2289, 48 арк.
5. Держархів Хмельницької області, ф. 227, оп.1, спр. 2295, 479 арк.
6. Держархів Хмельницької області, ф. 227, оп.1, спр. 2296, 578 арк.
7. Держархів Хмельницької області, ф. 227, оп.1, спр. 2297, 751 арк.
8. Держархів Хмельницької області, ф. 650, оп. 1, спр.1, 18 арк.
9. Баженов Л. В. Восстание 1830-1831 гг. на Правобережной Украине: дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Баженов Лев Васильевич – Киев, 1973. – 189 с.
10. Баженов Л. В. Діяльність польських конспіративних організацій на Поділлі в першій половині XIX ст. / Лев Васильович Баженов // VII Подільська історико-краєзнавча конференція. (секція історії дожовтневого періоду). Тези доп. – Кам'янець-Подільський: Дунаєвецька районна друкарня, 1990. – С. 22–24.
11. Боднарчук Г. В. Польська опозиція російській політиці на Поділлі на рубежі XVIII-XIX ст. / Г. В. Боднарчук // Матеріали X-ої Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський: Кам.-Поділ. держ. пед. ун-т, 2000. – С. 308-312.
12. Будзей О. Від Бородіно до «Залізних Перстнів» / Олег Будзей // Подолянин. – 2012. – №36. – С. 4.
13. Громакова Н. Ю. Суспільний рух польської шляхти Правобережної України в 1795-1830 роках: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук / Громакова Н. Ю. – Дніпропетровськ, 2002. – 19 с.
14. Казьмирчук Г. Д. Декабристи на Поділлі / Г. Д. Казьмирчук // VIII Подільська історико-краєзнавча конференція: тези доп. Секція історії дожовтневого періоду. – Кам'янець-Подільський: б. в., 1990. – С. 45-47.
15. Казьмирчук Г. В. Латиш Ю. В. Рух декабристів: дискусійні питання та спроба їх розв'язання (до 180-річчя повстання) / Григорій Казьмирчук, Юрій Латиш // Український історичний журнал. – 2005. – № 6. – С. 50-65.
16. Колесников А. Г. В. Ф. Раевский и декабристская литература: дис. докт. філ. наук / Колесников Александр Георгиевич – Ростов-на-Дону, 1982. – 682 с.
17. Павлюк В. В. Польські таємні організації Правобережної України 20-х років XIX ст. / В. В. Павлюк. // Гілея. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки: наук. вісник: зб. наук. пр. – К.: Вид-во НПУ ім. М. Драгоманова, 2011. – Вип. 48(№6). – С. 52-59.

18. Раєвський С. Деякі факти з біографії В. Раєвського / С. Раєвський // Декабристи в Україні: Дослідження й матеріали. – К.: Ін-т іст. України НАН України, 2005. – С. 30-38.
19. Сецинский Е. И. Город Каменец-Подольский. Историческое описание. / Е. Сецинский. – К.: Тип. С. В. Кульженко, 1895. – 247 с.
20. Хададова М. В. Масонство та польський конспіративний рух у Правобережній Україні в першій чверті XIX ст.: історіографія питання / М. В. Хададова // Інтелігенція і влада. – Одеса: Астропринт, 2008. – Вип. 13. – С. 228-236.
21. Prusiewicz A. Kamieniec Podolski: szkic historyczny / Aleksander Prusiewicz. – Kijów; Warszawa: nakł. Księgarni Leona Idzikowskiego, 1915. – 130 с.

Сергій Шпаковський,
*історик, краєзнавець,
завідувач Відділу охорони пам'яток
історії та культури у Хмельницькій області,
член НСКУ та українського національного
комітету ICOMOS UA*

БАРОНИ МЕСТМАХЕР – ВЛАСНИКИ СЕЛА ПЕСЕЦЬ УШИЦЬКОГО ПОВІТУ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В КІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.

Метою цієї статті є висвітлення не відомих для широкого загалу історичних та архівних даних – життя і діяльності представників титулованого баронського роду Местмахер, що відіграв значну роль в історії України та Росії своєю активною суспільно-політичною діяльністю. У статті подано біографію баронів Павла Федоровича, Павла Павловича Местмахерів – дворян, офіцерів, чиновників, в кінці XIX – на поч. XX ст. власники села Песець Ушицького повіту Подільської губернії. Деякі архівні матеріали вводяться до наукового обігу вперше.

Ключові слова: *барони Местмахери, Песець, Ушицький повіт, дворянство, Поділля.*

У кін. XIX – на поч. XX ст. в Ушицькому повіті Подільської губернії серед багатьох дворянських родів значний слід залишив титулований баронський рід Местмахер. Саме представники цього роду виділялися в краї своєю активною суспільно-політичною діяльністю, дотепер збереглася їхня резиденція-садиба – об'єкт культурної спадщини в селі Песець Новоушицького району Хмельницької області.

Зміна соціально-політичного устрою на території колишньої Російської імперії трагічно позначилася на розвитку вітчизняної генеалогії, зокрема вивченні родоводів, а саме аристократичних родів. За часів Радянського Союзу тема вивчення дворянських родів, діяльності їх представників замовчувалася, або висвітлювалася поверхнево, з позиції – «буржуазія», без будь-яких спроб докладного аналізу та висновків, що цілком зрозуміло з огляду на ті політичні обставини.

Генеалогія Местмахерів протягом останнього часу практично не була досліджена. Приналежність матері академіка, президента НАН України Б. Є. Патона – Наталії Вікторівни Будде до баронського роду Местмахер частково висвітлена в патонознавчій літературі. Генеалогічно доведено,